

Суб'єкт незаконного зайняття

рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом: кримінально-правові та кримінологічні особливості

К. М. Оробець

асистент кафедри кримінального права № 2
Національного університету «Юридична академія
України імені Ярослава Мудрого»

Досліджуються юридичні та кримінологічні ознаки осіб, які займаються незаконним рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, з'ясовується кримінально-правове значення цих ознак.

Ключові слова: незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, склад злочину, суб'єкт злочину.

Исследуются юридические и криминалогические признаки лиц, которые занимаются незаконным рыбным, звериным или иным водным добывающим промыслом, устанавливается уголовно-правовое значение этих признаков.

Ключевые слова: незаконное занятие рыбным, звериным или иным водным добывающим промыслом, состав преступления, субъект преступления.

Legal and criminological features of persons engaged in illegal fishery, animal hunting or other water extraction activity are investigated; criminal-legal significance of these characteristics is established.

Keywords: illegal fishery, animal hunting or other water extraction activity, corpus delicti, subject of a crime.

Проблема особи, яка підлягає кримінальній відповідальності, посідає важливе місце серед напрямків кримінально-правових та кримінологічних досліджень. Без встановлення змісту законодавчо визначених ознак суб'єкта констатація складу злочину стає неможливою, причому деякі з цих ознак можуть свідчити про підвищений ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння, виступаючи кваліфікуючою або особливо кваліфікуючою ознакою. Однак розгляд лише юридичних ознак на доктринальному рівні та у правозастосовчій практиці не дає досить повного уявлення про особу, що вчинила злочин, а тому є недостатнім. Відповідно до вимог п. 3 ч. 1 ст. 65 Кримінального кодексу (далі – КК) України суд при призначенні покарання зобов'язаний врахувати особу винного, тобто її кримінологічну характеристику.

Недооцінка кримінально-правового значення особливостей особи, яка вчинила злочин, здатна призводити до судових і слідчих помилок, порушення принципів справедливості та індивідуалізації покарання.

Що стосується суб'єкта злочину, передбаченого ст. 249 КК («Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом»), то його спеціальних досліджень у сучасній літературі недостатньо. Основні положення цієї статті ґрунтуються на публікаціях В. Кулакова, Г. Поліщука, М. Стоянова, І. Шевчука й деяких інших дослідників, а також на результатах узагальнення 410 кримінальних справ зазначеної категорії, розглянутих судами України.

Завданнями цієї статті є:

- з'ясувати зміст юридичних ознак суб'єкта незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом;
- надати узагальнену кримінологічну характеристику осіб, які були засуджені за ст. 249 КК;

– обґрунтувати і сформулювати пропозиції, що спрямовані на вдосконалення чинної редакції ст. 249 КК та практики її застосування.

Згідно з частиною 1 статті 18 КК суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність. Це визначення дозволяє виділити три групи загальних обов'язкових ознак, що характеризують суб'єкт злочину: 1) це фізична особа; 2) осудність; 3) досягнення на момент вчинення злочину встановленого віку.

Фізичною особою визнається людина – громадянин України, особа без громадянства, іноземець, на якого за міжнародними зобов'язаннями України не поширюються правила екстериторіальності, – яка вчинила суспільно небезпечне діяння і підлягає відповідальності за КК України. Суб'єктом незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом за ч. 1 ст. 249 КК може бути будь-яка фізична особа (загальний суб'єкт), яка вчинила цей злочин і підлягає відповідальності за КК України.

Згідно з КК осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Осудність є передумовою кримінальної відповідальності [1, с. 46].

На практиці, як правило, діє презумпція осудності людини [2, с. 140]. Осудність є не «ознакою будь-якої людини», а юридичною характеристикою суб'єкта злочину, що надається законодавцем і характеризує здатність осудної особи бути винною, визнаватися злочинцем і підлягати кримінальній відповідальності [1, с. 41], і завжди встановлюється лише на час вчинення конкретного суспільно небезпечного діяння.

На практиці при розслідуванні злочину «незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом»

сумніви щодо осудності особи виникають рідко. Це можна пояснити кількома чинниками: 1) складністю об'єктивної сторони злочину, наявністю багатьох факультативних ознак (час, місце, спосіб, засоби та знаряддя); 2) тим, що у цих злочинах, як правило, має місце стадія готування; 3) абсолютна більшість таких злочинів вчиняється з прямим, заздалегідь обдуманим умислом, поєднаним з корисливими мотивами і метою; 4) значна частка злочинів вчиняється у співучасті. Отож, вчинення таких злочинів вимагає достатньо напруженої і адекватної психічної діяльності суб'єкта, наявності спеціальних знань, розуміння багатьох фактичних ознак діяння тощо. А така діяльність, як правило, ґрунтується на здатності особи усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Навіть серед незначної частки проаналізованих кримінальних справ, у яких судово-психіатрична експертиза, все ж таки, була проведена, що становить близько 0,5%, підсудних осіб неосудними визнано не було. Так, П. було визнано винним у тому, що він на Дніпровському лимані незаконно, без відповідного дозволу, з застосуванням забороненого знаряддя лову – сіток займався рибним промислом, чим заподіяв шкоду рибному господарству на суму 1370 грн. Під час судового розгляду справи виникли сумніви стосовно здатності П. усвідомлювати свої дії або керувати ними, тому суд виніс рішення про призначення судово-психіатричної експертизи. Однак хворобливого стану психіки підсудного, який би перешкодив його здатності усвідомлювати вчинювані суспільно небезпечні дії або керувати ними, не було виявлено. Відтак, суд в обвинувальному вирокі визнав П. осудною особою [3].

Вік людини зводиться до досягнення певного етапу розвитку організму (стану організму на певний момент), що визначається проміжком часу, який минув із мо-

менту народження [4, с. 474]. Вік кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 249 КК, як і за інші злочини проти довкілля, є загальним і становить 16 років. Це положення слід вважати виправданим, оскільки належне усвідомлення суспільної небезпечності посягань на довкілля, як правило, потребує достатнього рівня соціальної інформованості та інтелектуального розвитку особи. Крім того, незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом не належить до категорії тяжких злочинів та не є дуже поширеним серед неповнолітніх злочиним.

Якщо повнолітні особи схилили до вчинення незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом осіб, які завідомо не досягли віку кримінальної відповідальності, вони визнаються виконавцями злочину, а їх дії підлягають додатковій кваліфікації за ст. 304 КК «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність».

Так, Ч. разом з В. – особою, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, з гумового човна, використовуючи заборонене знаряддя лову – сітку, здійснили незаконний вилов риби цінних видів з Каховського водосховища. У судовому засіданні було доведено, що Ч., достовірно знаючи про те, що В. є неповнолітньою особою, шляхом переконання втягнув останнього у злочинну діяльність – незаконне зайняття рибним добувним промислом, внаслідок чого було заподіяно істотну шкоду, тому суд аргументовано кваліфікував дії Ч. за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 249 та ст. 304 КК [5].

У частині 2 статті 249 КК як кваліфікуючу ознаку закріплено незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею. Виділяючи відповідно до ч. 2 ст. 249 рецидив злочину як його кваліфікуючу

ознаку, потрібно відзначити, що вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за тотожний умисний злочин, не лише виступає показником особливого правового статусу винної особи, пов'язаного із наявністю у неї судимості, а й засвідчує певну спеціалізацію злочинної діяльності, неефективність раніше застосованих заходів кримінальної відповідальності, стійкість злочинних намірів, характеризуючи таким чином особу злочинця, що, у свою чергу, суттєво підвищує суспільну небезпечність таких осіб, іноді – і суспільну небезпечність самих злочинних діянь. Останнє твердження можливо пояснити тим, що особа, яка знову вчиняє такі ж самі правопорушення, вже має злочинний досвід і тому може при вчиненні наступного злочину застосувати більш дієві способи, засоби, зняряддя незаконного водного промислу, обрати місця на водоймищах, у яких перебуває більша кількість живих ресурсів тощо, внаслідок чого розмір заподіяної довікілью шкоди збільшуватиметься.

Звідси стає зрозумілим, що незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, вчинене особою, раніше судимою за цей злочин, повністю обґрунтовано визнано законодавцем як кваліфікуюча ознака.

Якщо особа вчинила кілька самостійних злочинів, передбачених ст. 249 КК, за жоден з яких не була притягнута до кримінальної відповідальності, ця кваліфікуюча ознака буде відсутня, а суспільно небезпечні дії належить кваліфікувати за типовими правилами, встановленими для повторності злочинів (ст. 32 КК). Так само не буде цієї ознаки, якщо судимість за попередній злочин (або злочини) було знято чи погашено.

У судовій практиці випадки спеціального рецидиву незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом зустрічаються достат-

ньо рідко. Серед проаналізованих кримінальних справ цієї категорії питома вага таких злочинів не перевищує 3%. Звичайно, цей показник навіть наближено не характеризує фактично високий рівень злочинів, вчинених особами, які неодноразово незаконно займалися рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом. До основних причин такої невідповідності можна віднести нетривалі строки погашення судимості, особливо при призначенні покарання у вигляді штрафу й у випадках звільнення особи від відбування покарання з випробуванням, та надзвичайну високу латентність таких злочинів.

Крім особливостей попередньої злочинної діяльності винної особи, на ступінь суспільної небезпечності злочину можуть істотно впливати й інші характеристики спеціального суб'єкта злочину. У першу чергу це стосується вчинення злочину кількома особами у співучасті та службовою особою з використанням її службового становища.

Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, вчинене за попередньою змовою групою осіб, як засвідчують результати узагальнення судової практики, спроможне заподіяти значно більшу шкоду довікілью, ніж те саме діяння, вчинене однією особою. Це може бути обумовлене різними факторами, зокрема, такими, як: участь кількох осіб дозволяє підшукувувати та використовувати більш складні зняряддя лову (наприклад, великі сітки) або більшу кількість зняряддя; розподіл функцій співучасників дає змогу більш ефективно застосовувати зняряддя і засоби лову; полегшується безпосереднє вилучення вилонених ресурсів з водного середовища; об'єднуються не лише фізичні зусилля, а й знання кількох осіб у сфері добування водних організмів тощо.

Ілюстрацією наявності декількох значених чинників може бути справа

за обвинуваченням Б. В., Б. А., Б. К. та В. С., які за попередньою змовою з використанням забороненого знаряддя лову типу «намет» спільно вчинили вилов 1594 особин кефалі загальною вагою 80 кг, спричинивши шкоду державі на суму 81294 грн. [6]. У наведеному прикладі лише наявність чотирьох осіб, які спільно брали участь у злочині, дозволила встановити знаряддя лову – саморобно виготовлену сітку, двічі закинути її та вилучити велику кількість цінної риби. З урахуванням чинної редакції ст. 249 КК слід визнати правильним рішенням суду, який кваліфікував дії Б. В., Б. А., Б. К. та В. С. за ч. 1 ст. 249. У той же час очевидно, що ступінь суспільної небезпечності цього діяння є набагато вищим, аніж той, якій міг би бути за умови, що злочин вчинявся б тільки одним виконавцем.

У цілому, за даними аналізу кримінальних справ, 34,6% злочинів цієї категорії вчиняються групами осіб за попередньою змовою.

Значна поширеність групових злочинів цієї категорії дає вагомі аргументи для законодавчого визнання у ч. 2 ст. 249 КК як кваліфікуючої ознаки злочину вчинення його за попередньою змовою групою осіб, як це має місце в ч. 2 ст. 248.

За відомостями Г. С. Поліщука, незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, особливо у великих розмірах, достатньо часто вчиняється організованими злочинними угрупованнями, що мають прикриття серед корумпованої частини органів виконавчої влади, правоохоронних органів, рибоохорони та ін. Щорічно виявляються лише одиничні випадки (або взагалі не виявляються) вчинення таких злочинів організованими групами, тоді як публікації в ЗМІ та результати інтерв'ювання практичних працівників розкривають цілком протилежну картину загрозливого розростання масштабів організованого кримінального бізнесу в сфері екології [7, с. 47].

Те, що злочинність зазначеної категорії фактично набуває все більш організованого характеру, визнають і правоохоронні органи. Так, у 2003 році прокуратура Миколаївської області, органи рибоохорони та співробітники управління по боротьбі з організованою злочинністю УМВС України розробили план заходів, спеціально спрямованих на викриття фактів незаконного рибного промислу, що має організований характер. У результаті реалізації цих заходів щодо кількох осіб було порушено кримінальні справи за ознаками злочинів, передбачених ч. 2 ст. 249 та ч. 2 ст. 364 КК [8]. У 2006 році в Запорізькій області були виявлені непоодинокі факти, коли службові особи органів рибоохорони та інших державних органів безпосередньо організовували групи браконьєрів та сприяли незаконному вилученню рибних ресурсів [9, с. 36, 37].

Однак дані щодо організованого характеру незаконного зайняття водними промислами при розслідуванні кримінальних справ не завжди ретельно досліджуються, що, очевидно, пов'язано з відсутністю закріплення цієї ознаки злочину у ст. 249 КК. Відповідно, в офіційних статистичних даних відображається лише незначна частка організованих груп, які вчинили такі злочини. Про високу латентність організованої злочинності зазначеної категорії свідчить те, що, за інформацією Департаменту інформаційних технологій МВС України, протягом 2004-2009 рр. не було зареєстровано жодного випадку вчинення незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом організованими групами або злочинними організаціями.

Наведене вище підтверджує доцільність введення особливо кваліфікуючої ознаки злочину – вчинення злочину організованою групою, яку слід передбачити в ч. 3 ст. 249 КК. Це сприятиме не лише приверненню особливої уваги правоохо-

ронних органів до необхідності вирішення питання про наявність у діях співучасників ознак організованої групи, а й індивідуалізації кримінальної відповідальності та більш справедливому призначенню покарання.

Вчинення незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом злочинною організацією суттєво змінює характер і ступінь суспільної небезпечності злочину, тому завжди потребує додаткової кваліфікації за ст. 255 КК.

Виходячи з положень чинного КК, дії службових осіб, які використовували з метою незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом своє службове становище, повинні кваліфікуватися за сукупністю злочинів – за ст. 249 та відповідними статтями, якими передбачена відповідальність за злочини у сфері службової діяльності [10, с. 713, 714]. Мабуть, логічніше було б закріпити цей вид спеціального суб'єкта злочину в ч. 3 ст. 249 КК як особливо кваліфікуючу ознаку незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом. При цьому має передбачатися, що такі особи повинні діяти умисно, зловживаючи владою чи своїм службовим становищем або перевищуючи їх з метою незаконного добування водних живих ресурсів.

Доцільність віднесення службової особи до особливо кваліфікуючих ознак злочину пов'язана з тим, що у порівнянні з вчиненням злочину групою осіб за попередньою змовою злочин, в якому умисно бере участь службова особа, зловживаючи або перевищуючи свої службові повноваження, є більш суспільно небезпечним. Це можна пояснити такими обставинами. У першу чергу, вказаний спеціальний суб'єкт найчастіше залучає до вчинення злочину інших (службово залежних) осіб. Способи такого залучення можуть бути

різними: видача незаконного наказу (розпорядження, тощо) щодо добування водних живих ресурсів, необґрунтоване надання дозволу і т. ін. Професійний характер діяльності підлеглих або інших осіб, які отримують відповідний наказ чи дозвіл, дозволяє усвідомлювати їм нераціональність, суспільну небезпечність і, відповідно, незаконність вчинюваного добування, тому в цих випадках вони, маючи спільний зі службовою особою умисел, виступають співучасниками (виконавцями) злочину. У той же час створюються умови для виникнення та зміцнення зв'язків корупційного характеру, а це сприяє також ще більшому зростанню питомої ваги латентних злочинів, коли по суті злочинне добування водних біоресурсів маскується під зовні законну діяльність через наявність наказу або дозволу відповідної службової особи. Використання знарядь і засобів промислового лову, які є в розпорядженні працівників підприємств рибгосподарської галузі, створює загрозу заподіяння великої шкоди довкіллю.

Якщо завідомо незаконний дозвіл надається особам, які займаються не промисловим, а любительським рибальством, відповідно, не мають ніякої службової залежності, службова особа також діє цілеспрямовано, маючи корисливі мотиви або іншу особисту зацікавленість. Однак намір добути водні живі ресурси у спеціального суб'єкта тут відсутній, тож дії останнього можуть кваліфікуватися лише за статтями 364 або 365 КК.

Відсутність цього наміру так само унеможливає визнання особливо кваліфікуючою ознакою злочину недбале ставлення службової особи до своїх обов'язків, яке призвело до незаконного добування водних живих ресурсів.

Крім юридичних ознак суб'єкта, важливе значення для характеристики особи, яка вчинила злочин, мають кримінологічні ознаки, що у своїй сукупності

становлять зміст поняття «особа злочинця». З'ясування показників особи злочинця слугує повному встановленню обставин злочину, причин та умов, які йому сприяли, з метою призначення необхідного для виправлення винного покарання та запобігання вчиненню злочинів як засудженим, так і іншими особами [11, с. 123].

Аналіз кримінальних справ про незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом засвідчує, що абсолютна більшість цих злочинів вчиняється особами чоловічої статі. Питома вага жінок серед злочинців становить усього 0,7%. У низці випадків жінки виступають не виконавцями, а пособниками злочину. Отримані кримінологічні дані можна пояснити характером самої діяльності з добування водних живих ресурсів, яку чоловіки-злочинці оцінюють як один із найпростіших способів отримання продукції для власного споживання або збуту.

Серед вивчених справ винних у вчиненні незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом громадян іноземних держав виявлено не було, однак, за даними ЗМІ, такі випадки трапляються (наприклад, незаконне добування турецькими бракон'єрами в морській економічній зоні України камбалкалкана) і приносять злочинцям значний незаконний прибуток [12].

За віком злочинці розподіляються таким чином: особи від 16 до 18 років становлять близько 2% від загальної кількості засуджених, особи віком 18-25 років – 23,4%, від 25 до 40 років – 45,9%, понад 40 років – 28,7%. Як бачимо, особи у віці понад 25 років становлять майже три чверті всіх засуджених за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом. Як зазначалося вище при дослідженні віку кримінальної відповідальності, насамперед це пов'язано з особливостями об'єктивної сторони зло-

чину, яка є досить складною, вимагає достатнього рівня соціалізації особи. Частка неповнолітніх осіб досить невелика, проте потрібно брати до уваги, що в деяких суспільно небезпечних діяннях як співучасники брали участь особи, які не досягли віку кримінальної відповідальності за такої злочин.

За освітнім рівнем засуджені особи розподіляються таким чином: 14,7% осіб мали неповну середню освіту, 56,5% – середню, 24,3% – середню спеціальну, 4,5% – вищу, включаючи незакінчену вищу. Ці показники засвідчують, що злочинці, переважна більшість яких становлять особи віком понад 25 років, мають невисокий рівень освіти. Це, у свою чергу, є однією з умов формування стійких антисоціальних мотивів особистості, являючи собою сприятливе підґрунтя для вчинення злочину.

Проте найбільш чітко соціальний статус засуджених за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом проявляється у показниках їх зайнятості. Зокрема, вчать 1,3% винних, працюють – 20,7%, не навчаються і не працюють – близько 78%. Відсутність постійної зайнятості у 78% злочинців ілюструє їх низький соціальний статус, брак суспільно корисної діяльності, слабкі колективні зв'язки з суспільством, що часто призводить до постійного антисоціального способу життя, появи прагнення до незаконного збагачення, аморальної та протиправної поведінки.

У вчиненні майже 1,5% злочинів, які розглядаються, брали участь службові особи. Незважаючи на те, що питома вага цих спеціальних суб'єктів серед засуджених осіб є незначною, злочини, що вчиняються за їх участю (при використанні свого службового становища), характеризуються високим ступенем суспільної небезпечності, заподіюють велику шкоду довкіллю.

Майже 9% винних мали судимість, яку не було знято чи погашено. Серед злочинів,

за які осіб було раніше засуджено, найпоширенішими є злочини проти власності (майже завжди – крадіжки) та у сфері незаконного обігу наркотичних засобів. Найчастіше злочинці мали одну судимість, в окремих випадках – дві, три судимості та більше.

Стан сп'яніння під час вчинення злочину у 99,6% вивчених кримінальних справах не встановлювався та не був умовою або причиною вчинення цих суспільно небезпечних діянь. У тих одиничних випадках (0,4% від усіх справ), коли винні особи перебували на обліку у лікаря-нарколога з приводу синдрому алкогольної або наркотичної залежності і були звільнені від покарання з випробуванням (ст. ст. 75, 76 КК),

на них судом було покладено обов'язок пройти курс лікування від цієї залежності.

Встановлення сукупності всіх юридичних ознак суб'єкта злочину має важливе значення при визнанні діяння злочином, кваліфікації суспільно небезпечних діянь, обранні виду та міри покарання тощо. Урахування кримінологічних показників особи злочинця є необхідним етапом з'ясування причин і умов як конкретних суспільно небезпечних дій, так і злочинності цього виду в цілому, що сприяє підвищенню ефективності правоохоронної діяльності у сфері протидії незаконному зайняттю рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом.

Список використаної літератури

1. *Михеев Р. И.* Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве [Текст] / Р. И. Михеев. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. – 300 с.
2. Кримінальне право України : Загальна частина [Текст] : підруч. / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – 456 с.
3. Кримінальна справа № 1-760, 2005 р. – Архів Суворовського районного суду м. Херсона.
4. *Козлов А. Л.* Понятие преступления [Текст] / А. П. Козлов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 819 с.
5. Кримінальна справа № 1-623, 2005 р. – Архів Запорізького районного суду Запорізької області.
6. Кримінальна справа № 1-266, 2007 р. – Архів Феодосійського міського суду Автономної Республіки Крим.
7. *Поліщук Г. С.* Кримінологічна характеристика браконьєрства [Текст] / Г. С. Поліщук // Вісник Національного університету внутрішніх справ / Мін-во внутр. справ України. – Х., 2004. – Вип. 27. – С. 43-48.
8. *Стоянов М.* Чорне море не належить браконьєрам! [Текст] / М. Стоянов // Вісник прокуратури. – 2003. – № 6. – С. 88-89.
9. *Кулаков В.* Рибні ресурси держави потребують прокурорського захисту [Текст] / В. Кулаков // Вісник прокуратури. – 2007. – № 3. – С. 32-37.
10. Кримінальний кодекс України : наук.-практич. коментар [текст] / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація ; Академія правових наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Вид. четверте, доповн. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2008. – 1208 с.
11. Кримінальне право України : Заг. частина [текст] : підруч. / [Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.] ; відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв ; наук. ред. В. А. Клименко та М. І. Мельник. – К. : Правові джерела, 2002. – 432 с.
12. *Шевчук І.* Ловись, браконьєре, великий і маленький [текст] / І. Шевчук // Урядовий кур'єр. – 2010. – 10 квітня. – № 66. – С. 16.